

UDK:1.101.141.16

Shaxzoda NEGMATOVA,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori
E-mail: shixnazarmadiyrov@gmail.com

Professor M. Xajiyeva taqrizi asosida

JADIDCHILIK NAMOYONDALARINING MILLAT MUSTAQILLIGI YO'LIDA HARAKATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkistonda ta'lim tizimining rivojlanishi, rus-tuzem maktablari, jadidchilik harakati va uning jamiyatdagi o'rni tahlil qilinadi. Jadid maktablarining tashkil etilishi, ularning ta'lim dasturlari va jamiyat taraqqiyotiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, jadidlarning matbuot, kutubxona, teatr va boshqa madaniy-ma'rifiy sohalaridagi islohotlari, ularning mustamlaka ma'muriyatiga nisbatan munosabati ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda Buxoro jadidlari, ularning siyosiy va ijtimoiy qarashlari, amalga oshirgan islohotlari, shuningdek, jadidchilik harakatining inqirozi va sabablari ham tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, rus-tuzem maktablari, an'anaviy madrasalar, ta'lim islohotlari, matbuot, kutubxona, teatr, inqilobiy harakat, Buxoro jadidlari, siyosiy transformatsiya, mustamlaka siyosati, milliy g'oya, vatanparvarlik, ma'rifatparvarlik, diniy mutaassiblik.

THE STRUGGLE OF JADID MOVEMENT REPRESENTATIVES FOR NATIONAL INDEPENDENCE

Annotation

This article analyzes the development of the education system in Turkestan at the beginning of the 20th century, the Russian-native schools, the Jadid movement, and its role in society. The establishment of Jadid schools, their educational programs, and their impact on social progress are highlighted. Furthermore, the reforms carried out by the Jadids in the fields of press, libraries, theaters, and other cultural and educational spheres, as well as their attitude toward colonial administration, are examined. The research also explores the political and social views of the Bukhara Jadids, their reforms, and the decline of the Jadid movement along with its causes.

Key words: Jadidism, Russian-native schools, traditional madrasas, educational reforms, press, library, theater, revolutionary movement, Bukhara Jadids, political transformation, colonial policy, national ideology, patriotism, enlightenment, religious fanaticism.

БОРЬБА ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ НАЦИИ

Аннотация

В данной статье анализируется развитие системы образования в Туркестане в начале XX века, русско-туземные школы, джадидское движение и его роль в обществе. Освещается создание джадидских школ, их образовательные программы и влияние на развитие общества. Кроме того, рассматриваются реформы джадидов в области прессы, библиотек, театров и других культурно-просветительских сфер, а также их отношение к колониальной администрации. В исследовании также изучаются политические и социальные взгляды бухарских джадидов, их реформы, а также упадок джадидского движения и причины этого процесса.

Ключевые слова: Джадидизм, русско-туземные школы, традиционные медресе, образовательные реформы, пресса, библиотека, театр, революционное движение, бухарские джадиды, политическая трансформация, колониальная политика, национальная идея, патриотизм, просвещение, религиозный фанатизм.

Kirish. XX asrning boshida aholining asosiy qatlami madarasalarda ta'lim olishgan bo'lib, bu davrga kelib rus hukumati ham o'z maktablarini tashkil qilishishga kirishganlar. Bunday turdagi maktablar uch xil shaklda bo'lgan:

Tarjimonlar tayyorlovchi ixtisoslashgan maktablar;

Rus oilalari va davlat rasmiylarining farzandlarini o'qitish uchun tashkillashtirilgan oliy maktablar;

Musulmon aholini rus madaniyati bilan tanishtirish uchun tashkillashtirilgan "rus-tuzem" maktablari.

O'sha davrda mustamlakachilar Turkiston aholisining faqat rus tilini bilgan va rus-tuzem maktablarida tahsil olgan qatlamining savodli deb hisoblashar edi. Ya'ni ularning fikriga ko'ra, ruslar tomonidan bosib olingunga qadar mahalliy aholi savodsiz bo'lgan, ular kirib kelishganidan so'nggina ta'lim olishgan. To'g'ri, manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, rus-tuzem maktablari aholining savodxonligini oshirishga ma'lum darajada xizmat qilganini rad etib bo'lmaydi. Zero, "Turkistonda yangi ko'rinishdagi maktablar faoliyat yuritir edi, masalan, 1884-yili Toshkentda, Xivada va Buxoroda ilk rus-tuzem maktablari ochildi. 1892-yili o'lkada ularning soni 21 taga yetdi [1]". Lekin, bu degani, rus-tuzem maktablari ochilgunga qadar aholi savodsizligicha qolgan degani emas. Birgina Samarqand misolida ko'rishimiz mumkinki, "mustamlakachi ma'muriyat Samarqandda o'ttiz yildan ortiq turib, faqat 1897-yilgagina kelib bitta rus-tuzem maktabini qurdi. O'sha paytda Samarqandda 21 ta an'anaviy madrasa va 83 ta maktab ishlardi. Faqat Qo'qon shahrining o'zida

1917-yil 26-noyabrda 392 masjid hisoblangan bo'lib, ularning tarkibida maktablar bor edi. Bundan tashqari, 40 madrasa faoliyatini davom ettirayotgan edi. XX asr boshida Xorazmda 130 madrasa, 1636 masjid va 1500 maktab bo'lib, ularda 45000 tolibi ilm tahsil ko'rar edi [2]". Boshqacha qilib aytganda, mahalliy aholining ta'lim olishi uchun an'anaviy turdagi boshlang'ich maktablar tashkil qilingan edi. Lekin, ushbu ta'limiy muassasalarda, asosan, diniy ta'lim berilar edi. Jadidlar esa, o'zlari ishlab chiqqan ta'lim dasturiga diniy ta'lim bilan birga dunyoviy ta'lim berishni ham kiritishgan bo'lib, adabiyot, matematika, astronomiya, tarix va geografiya kabi fanlarni ham o'qitishgan. O'z maktablari uchun darsliklar yaratishganligi ham e'tirofqa loyiq jihatlardan biridir, aynan S.Aziziyning "Ustozi avval", M.Abdurashidxonning "Adibi avval", A.Avloniyning "Birinchii muallim" va keyinchalik "Ikkinchi muallim" kabi darsliklari ana shu maqsadni amalga oshirishga katta hissa qo'shgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. K.Bozorboyev va A.Ashimxonovlar keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, "1895-yilda Buxoroda va Samarqandda, 1898-yilda esa, Qo'qonda ilk jadid maktabi ochilgan edi. 1907-yilga kelib, nisbatan qisqa muddat ichida jadidlar 30 ta yangi usul maktablarini ochishga muvaffaq bo'ldi. U yerda 1300 bolaga to'rtta til va zamonasining old ilmlari o'rgatilar edi. 1911-yilda Turkistonda bunday yangi usul maktablari soni 63 tagacha yetdi, ularda 4106 o'quvchi bor edi [3]". Ushbu yo'nalishning otasi hisoblanmish Ismoil

Gaspirlining 1896-1904 yillarda bir necha bor amalga oshirgan Turkistonga tashrifi jadidchilik harakatining avj olishiga, shu jumladan, yangi usul maktablarini ochish ishlarining faollashishiga turtki bergan. Uning 1893-yilgi Buxoro va Samarqandga tashrifidan so'ng, Samarqandda Sulton Majid Murtazo Ali o'g'li G'anzoda, 1906-yilda Said Rizo Alizoda, keyinchalik Mirzo Muhammad Oxunzoda va boshqa ma'rifatparvar jadidlar "usuli jadid" maktablarini ochishdi. Mazkur harakat faqat Samarqand jadidlari A.Shakuriy, S.Aziziy, A.Munzim va Mulla Qilichlarning faoliyati bilan chegaralanib qolmadi, "Buxoroda M.Jo'rabo'y, Toshkentda M.Abdurashidxon, A.Avloniy, Qo'qonda H.Niyoziy, Namanganda esa Ibrat, So'fizaoda kabi jadidlar bu ishlarning boshida turishgan [4]". Manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, jadid maktablariga rus hukumatining dastlabki munosabati ijobiy bo'lgan, ya'ni ular Markaziy Osiyodagi jadidchilik reformistik harakatini qo'llab-quvvatlagan. Lekin, keyingi bosqichlarda jadidchilik faqat ta'limiy islohotlar bilan chegaralanib qolmasdan, ijtimoiy-siyosiy transformatsiyalarni targ'ib qila boshlagach, vaziyat o'zgargan. Natijada, rus imperiyasi adminstratsiyasi jadidlar harakatiga nuqta qo'yish ishlarini boshlagan. Bunda ular jadidlarning asosiy g'oyaviy raqibi "ulamolar" harakatini ularga qarshi qo'yish orali ichki nizolar keltirib chiqarishga harakat qilishgan. 1911-yilga kelib, Turkistondagi 50 dan ortiq jadid maktablari yopilgan, 1914-yilda esa, Buxoroda bitta ham jadid maktabi faoliyat yuritmayotgan edi.

Jadidchilikning yana bir ko'zga ko'rinarli jihati shuki, ular gazeta-jurnallar nashr qilish faoliyatini ham yo'lga qo'yishgan. 1905-1914 yillar aynan jadid noshirlik harakatining rivojlanishida asosiy qadam bo'lgan, xususan, "1906-yili Turkistonda "Taraqqiyy", "Xurshid", 1907-1908 yillarda "Shuhrat", "Osiyo", 1912-1915 yillarda "Samarqand", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Buxoroi sharif", "Turon", 1917-yili "El bayrog'i", "Kengash", "Hurriyat", "Ulug' Turkiston" gazetalari va "Oina" jurnali nashr etila boshladi" [4]. Umuman olganda, Turkistondagi jadidchilik harakatining, asosan, ta'lim va milliy nashrga e'tibor qaratgani ham bejiz emas, chunki aynan bilingual xarakterga ega bo'lgan, ya'ni ikki tilda nashr qilinadigan gazeta va jurnallar mahalliy xalqning milliy ongini rivojlantirishda, ularda milliy g'ururni yuksaltirishda muhim rol o'ynagan. Jadidlar bu bilan chegaralanib qolgani yo'q, ular badiiy asarlar, roman, qissa, hikoya va she'rlar orqali o'zbek xalqiga ziyo ulashishdan to'xtashmadi, natijada, keng miqyosdagi nasriy, nazmiy va dramaturgiyaga oid asarlardan iborat jadid adabiyoti yuzaga keldi. Jadid adabiyotida aks etgan asosiy mavzular esa, avvalo, Vatan mustaqilligi, xalq istiqloli, ilm-fanning jamiyatdagi islohotlarni amalga oshirishdagi roli, ma'rifatning xalq mustaqilligiga eltuvchi yagona kuch ekanligi, mustabid tuzumning tazyiqiga qarshi kurashga undash va mutaasib dindorlar, asossiz irim-sirimlarga rioya qilmaslik kabilarni qamrab oldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qiyosiy tahlil, tizimlilik, umumlashtirish metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Ular bu bilan chegaralanib qolishgani yo'q, jadid namoyondalari hududlarda kutubxonalar tashkil qilish, muzeylar ochish, ilmiy klublar va jamiyatlar tashkillashtirish bilan bir qatorda, kuchli ideologik qurol bo'lishga muvaffaq bo'lgan ijtimoiy-siyosiy, milliy-madaniy institutlar va teatri birinchilardan bo'lib olib kirishgan. Bunda o'zlarigacha bo'lgan, Qrim, Volga, Transkavkaziya, Turkiya, Eron va boshqa hududlardagi reformistlarning faoliyatlarini o'rganib, ularning eng yaxshi natijalari va yutuqlarini joriy qilishni maqsad qilishgan edi.

Ma'lumki, jadidchilik faqat ta'limiy islohotlarni emas, balki kuchli ijtimoiy-siyosiy reformatsiyalarni ham ko'tarib chiqdi. Ular matbuotda senzura kamaytirishni, milliy nashrlarni rivojlantirishni, soliq tizimini tubdan isloh qilish va soliqlarni kamaytirishni talab qilishni boshlashdi. Ayniqsa, Xiva va Buxorodagi jadidlar faoliyatida xon va amirning avtokratik kuchiga qarshi munosabat, mulk xavfsizligining qonuniy-huquqiy talab qilish ko'zga tashlanadi. Lekin, rus mustamlakachilik hukumati ularning bu g'oyalarini xavfli hisoblab, panislomizm va panturkizmi ilgari surishda ayblash orqali mamlakatda jadidlar harakatini chegaralab qo'ydi.

Shunga qaramay, jadidchilik namoyondalari millat mustaqilligi yo'lida harakatdan to'xtashmadi. Jadidchilikning hududiy tarmoqlanishi ham ushbu yo'nalishlarning spesifik maqsadlarni amalga oshirishida yetakchi unsur vazifasini bajardi. Manbalarni ko'zdan kechirad ekanmiz, Markaziy Osiyodagi jadidchilik harakati hududiy jihatdan ham guruhlariga ajratilganining guvohi bo'lamiz. Bu haqida P.Badan quyidagi fikrlarni keltiradi: "jadidlar ikki guruhga bo'linadi: Turkiston jadidlari va Buxoro jadidlari. Ushbu guruhlar o'rtaasidagi asosiy farq, Buxoro amirligining vassal statusini olganidir. Ya'ni Turkiston to'raligicha rus imperiyasi nazorati ostida qolgan bo'lsa, Buxoro nisbatan o'zmustaqilligiga ega edi [5]". I.Baldaufning ishida ham "Turkistoniy va Buxoriy [6]" jadidlarning farqlanganini ko'rish mumkin.

Buxoro jadidlarning g'oyaviy qarashlariga "Yosh turklar"ning ta'siri sezilarli bo'lgan degan qarashlar ham mavjud bo'lib, bu ularning o'zlarini "Yosh buxoroliklar" deb atagani bilan asoslanadi. Biroq, "Yosh turklar"dan farqli ravishda ular panturkizm g'oyasini targ'ib qilishmagan, faqatgina, ijtimoiy va ta'limiy islohotlarni yoyishni ko'zlashgan. Buxoro jadidlari qatorida yorqin namoyondalar sifatida A.Fitrat, F.Xo'jayev, U.Xo'jayev, S.Ayniy va boshqalar ajralib turgan. "Yosh turklar" va "Yosh buxoroliklar"ning yana bir farqi, birinchi guruh sekulyar xarakterga ega bo'lib, islomni rad qilish orqali jamiyatni isloh qilish g'oyasiga urg'u berishgan, "Yosh buxoroliklar" esa, diniy, konservativ va radikal xarakterga ega bo'lishgan. Ular islomni rad qilish emas, balki takomillashtirish, uni mutaassiblikdan tozalashni ko'zlashgan, madaniyat va o'zlikni anglashni targ'ib qilib, ijtimoiy o'zgarishlar, din va davlat haqidagi o'z g'oyalarini e'tirof etishgan. Yosh buxoroliklarning asosiy maqsadi musulmon jamiyati oldida turgan muammolarning asl sababi va kelib chiqishini aniqlash orqali ularga yechim topish edi. Ularning dastlabki faoliyatida faqat Buxoroda yuzaga kelgan muammolarga e'tibor qaratilgan bo'lsa, keyinchalik o'z ideologiyasini butun Turkiston bo'ylab tarqatishga harakat qilganlar. Yosh buxoroliklar fikricha, Markaziy Osiyodagi muammolarning sababi asl islom tafakkuri va amaliyotidan chetga chiqish bo'lib, bu og'ish islomiy jamiyatlardagi ma'naviy tanazzulning asosiy sababi edi.

Buxoro jadidlari o'z davridagi Buxoro xonligini zo'ravon va ekspluatator sifatida ko'rishgan, buning asosiy sababchisi etib esa, diniy mutaassiblikka ruju qo'ygan ulamolarni ayblashgan. Buxoro jadidlari mahalliy aholining qoloqligi va savodsizligining asosiy sababi, ularni taraqqiy etayotgan zamonaviy dunyodan, ayniqsa G'arbdan ajralib qolishi degan fikrda edilar. Buxoro o'tmishda ilm-fan beshigi bo'lgan, ammo XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib, mamlakatda ta'lim tizimi deyarli barbod bo'lgan edi. Yohlarni o'qitishda diniy dogmalar fanlar ichida tabiiy va aniq fanlar yo'q edi. Bir so'z bilan olganda, ta'lim aqliy rivojlanishga emas, balki ko'r-ko'rona, tushunmasdan yoddan o'rganish jarayoniga aylanib qolgan edi.

Buxoro jadidlari xalq, millat va jamiyatning jiddiy inqiroz yoqasiga kelib qolganini, xavf ostida ekanini anglab yetib, ushbu muammolarni tahlil qilib, ba'zi yechimlarni taklif qilishdi. Jadidlarning fikricha, mamlakat o'z mustaqilligiga erishib, rivojlanishi uchun hamma narsa, shu bilan bir qatorda, ta'lim ham chuqur o'zgarishlarga muhtoj edi. Ma'rifat va zamonaviy ta'lim jamiyatni bu muammolarning barchasidan markaziy o'rinni egallar, Buxoro jadidlari har bir musulmon bilim olishi kerak, degan fikrda edilar. Chunki ta'lim-tarbiyasiz jamiyat taraqqiyoti imkonsiz bo'lib, faqat moddiy dunyo haqidagi bilimlar bilan cheklanmaslik, ham dunyoviy, ham ma'naviy hayotda foyda keltiruvchi ilmlarni egallash davr talabi va zarurati bo'lgan. Shuning uchun ular ko'r-ko'rona o'rganish va yodlashga qattiq qarshi chiqishgan.

Buxoro jadidlarning tashabbusi bilan 1910-yil dekabr oyi oxirida "Jamiyati tarbiyayi atfol" (Bolalar tarbiyasi jamiyati) tashkil etildi. Jamiyatning asosiy maqsadi amirlikda yangi usul maktablarini tashkil etish, bolalarga ta'lim berish edi. Unga Mirza Abdal-Vohidov, Usmon Xo'jaev, Ahmad Maxdum va Hamid Xo'jaev Mihri kabi faol islohotchilar boshchilik qildilar. Jamiyat tashkil etilganidan so'ng ko'p o'tmay amirlikning barcha islohotchi tashkilotlarini birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

“Tarbiyayi atfol” amaliy sabablarga ko‘ra ikki tarmoq orqali faoliyat yuritgan bo‘lib, ularning birinchisi “Ma‘arifat”, ikkinchisi “Barakat” yo‘nalishlari edi. “Ma‘arifat” bo‘limiga Fitrat va Usmon Xo‘jayevlar rahbarlik qilishgan bo‘lib, uning asosiy vazifasi kitoblarni tarqatish, ijtimoiy-madaniy va siyosiy klublar tashkil etish orqali tub aholi orasida islomiy g‘oyalarni tarqatish edi. “Barakat” bo‘limining vazifasiga, ommaviy ta‘lim va targ‘ibot uchun zarur bo‘lgan materiallarni import qilish edi. Jamiyat qisqa vaqt ichida hududdagi eng yaxshi strukturaga ega bo‘lgan islomotchi tashkilotlardan biriga aylandi. S.Shapoatovning keltirishicha, “...jamiyatga a‘zo bo‘lish juda qiyin edi. Ular bu borada juda qattiq qoidalar ishlab chiqqan edilar. A‘zolikka kirish uchun jamiyat a‘zolarining ma‘lumotnomalari talab qilingan [7]”. Buxoro jadidlari amalga oshirgan asosiy ishlarga, birinchi o‘rinda, ularning Buxoroda yangi usul maktablarini ochishgani kiradi. Bu maktablar 1910-14 yillar davomida ulamolar tomonidan qattiq ta‘qib qilinib, hujumga uchragan bo‘lsa ham, katta muvaffaqiyatlarga erishgani ma‘lum. Ikkinchidan, ular o‘z mafkurasini ommaga o‘rtasida targ‘ib qilish maqsadida “Buxoroi Sharif” gazetasini chiqara boshladilar. Uchinchidan, ular mintaqada reformatson g‘oyalarini targ‘ib qilishda jadid davralaridan, ya‘ni yosh buxorolik ziyolilardan foydalanganlar. To‘rtinchidan, ular o‘z g‘oyalarini mahalliy aholi orasida targ‘ib qilish uchun teatrdan foydalanganib, Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon kabi faol islomotchi yetakchilarning asarlarini sahnalashtirishgan.

Buxoro jadidlarining yorqin vakillaridan biri Abdurauf Fitrat, o‘sha davrda Buxoro amirligining tarkibiga kirgan Shahrisabz va Karkida jadid maktablarini yo‘lga qo‘yish, ta‘lim dasturlarini ishlab chiqishda faol qatnashgan. Bu davrga kelib, “yangi maktab va eski maktab tarafdorlari o‘rtasida kurash keskin tus oldi. Yangi maktab tarafdorlari jadidlar, eski maktab tarafdorlari qadimiylar deb atala boshlandi. Jadidlar amir

Olimxonga murojaat etib, ma‘rifatli va adolatli hukmdor sifatida jamiyatda islomotlar o‘tkazishga da‘vat etdilar. Diniy aqidaparastlar ta‘siriga tushgan hukmdor esa bunga jadid maktablarini ta‘qiqlash bilan javob qaytardi, uning tashkilotchilari qatori Fitrat ham tazyiq ostiga olinib, “dahriy” deb e‘lon qilindi [8]”. Lekin Rossiyada sodir bo‘lgan siyosiy jarayonlar Buxoro amirligidagi vaziyatga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazdi, natijada jadidlar endilikda siyosiy talablar bilan chiqa boshlashdi. N.Naimovning qayd etishiga ko‘ra, “Abdurauf Fitrat jadidlarning siyosiy dasturini ishlab chiqib, Buxoroda amirning mutloq hukmronligini konstitutsion tuzumga asoslangan hukmronlik bilan almashtirishni taklif qildi [8]”. A.Fitrat ishlab chiqqan dasturda bir qator jiddiy siyosiy talablar o‘z aksini topgan bo‘lib, ularga millatni mustaqil deb tan olish, davlatni jumhuriyat, ya‘ni parlament orqali boshqarish kerakligi, vijdon, din erkinligi, matbuot erkinligi va shaxs erkinligini ta‘minlash, soliqlarning tartibga solinishi va olinadigan daromaddan kelib chiqishini inobatga olish kabi talablar mavjud edi. Amir Olimxon bu talablarni qabul qilishni o‘ziga nisbatan qilingan haqorat sifatida qabul qilib, rad javobini berganidan keyin, Buxoro jadidlari Labi-hovuzdan Buxoro Arkigacha saf tortib siyosiy namoyish o‘tkazadilar. Lekin, amirning qo‘l ostidagi sarboz-asarlar va mutaassib mullalar gij-gijlagan avom fuqaro kuchi bilan namoyish tarqatilib, unda qatnashgan jadidlar zindonga tashlanadi va qatl etiladi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, Buxoro jadidlari millatlar o‘rtasida tenglik, diniy, madaniy va til erkinligi huquqlari uchun kurashishgan. Biroq, ular bu islomotlarni bosqichma-bosqich o‘zgarishlar bilan amalga oshirish emas, balki inqilobiy harakat bilan maqsadga erishish tarafdori edilar. Haqiqiy ma‘noda ular xalqning ongini inqilob qilishni xohlashdi, chunki, jamiyatda xalqning ongi o‘zgarmas ekan, hech qanday o‘zgarish sodir bo‘lmaydi. 1917-yil oktabrda Rossiyada bolsheviklar inqilobi bo‘lib o‘tdi.

ADABIYOTLAR

1. Граменицкий С. 25-летие учебного дела в Туркестанском крае. – Ташкент, 1901. (Umumiy: 29 b); Абдуллаев Ю. Очерки по методике обучения грамоте в узбекской школе. – Ташкент: Учитель, 1966. (Umumiy: 171 b); Мухаммаджанов А. Школа и педагогическая мысль узбекского народа XIX-начала XX в. – Ташкент: Фан, 1978. (Umumiy 104 b)
2. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1925 годы). – Москва: Изд. Академии педагогических наук, 1960. (Тотал 512 с)
3. Bazarbayev K., Ashimkhanova A.Z. Jadids Movement in Central Asia in the Late 19th and the Early 20th Centuries. // Asian Social Science, 2012, №8(8). p. 225-237
4. Саламов Ш.Н. Фоялар жанги. XIX-XX да Туркистон ва Жанубий Кавказ. –Тошкент: Истиклол нури, 2017. –Б.70. (умумий 312 б).
5. Badan P. Socio-cultural reform movement in Central Asia // The Journal of Central Asian Studies. – 2016. – pp. 1-16
6. Baldauf I. Jadidism in Central Asia within reformism and modernism in the muslim world. // Die Welt des Islams. –2001, (41,1). – pp. 72-88.
7. Shapoatov S. The Tajik civil war: 1992-1997. Dissertation Master of Science. –Middle East Technical University, 2004.
8. Нaimов Н.. Бухоро жадидлари. –Тошкент: Фан, 2000. –Б.8. (Умумий:50 б)